

ЛЕКЦІЯ 7. ГЕОГРАФІЯ ДІЛОВОГО ТУРИЗМУ

План

1. Місце ділового туризму в туристичній індустрії.
2. Класифікація сучасного ділового туризму.
3. Географія центрів ділового туризму
4. Освіта в діловому туризмі
5. Тенденції розвитку ділового туризму.

1. Місце ділового туризму в туристичній індустрії.

У зв'язку з глобалізацією світової економіки ділові подорожі набули швидкого розвитку. Глобалізація веде до розширення зв'язків між регіонами та країнами. Очікується, що в ХХІ столітті його роль зростатиме. За відомостями американської організації «Круглий стіл ділового туризму», збільшення обороту в цій сфері на один мільярд доларів призводить до створення 100 тис. нових робочих місць. Варто відзначити, що щоденні витрати на ділову поїздку бізнесменом в середньому в три рази перевищують витрати звичайного туриста. І при цьому, як показують маркетингові дослідження, на відміну від інших видів турпоїздок в періоди будь-яких економічних спадів і криз сфера ділового туризму страждає найменше, а часом навіть збільшує свої обсяги.

Діловий туризм грає важливу роль у розвитку національної економіки кожної країни, активно сприяючи її інтеграції у світовий ринок, внаслідок своїх відмінних рис: - прогнозованістю (захід планується за значний термін до його проведення); - масовістю; - орієнтацією на споживання послуг середнього і високого якості, а також широким спектром додаткових послуг.

Діловий туризм володіє і іншими специфічними рисами, що дозволяє виділити його в окремий сегмент туристського ринку: наявність специфічної інфраструктури, слабка залежність від природно-кліматичного чинника, залучення до підготовки і здійснення ділової поїздки значно ширшого контингенту спеціального персоналу.

Завдяки цій галузі туризму, відбувається приплив нових ідей у економіку, завоювання нових ринків. Згідно зі звітом Міжнародної асоціації ділового туризму (Global Business Travel Association; GBTA), 89% всіх витрат на ділові поїздки - в сумі \$ 984 млрд - доводиться на Азіатсько-Тихоокеанський регіон, Західну Європу і Північну Америку. При цьому АТР є найбільшим в світі ринком бізнес-туризму (38% від загальносвітового): найбільш швидке зростання відзначається також в трьох з країн БРІКС - Китаї, Індії і Росії.

Поняття "діловий туризм" в індустрії туризму з'явилося відносно нещодавно. У світі про нього заговорили як про прибутковий і самостійний вид туризму в 70-80-х роках ХХ ст. Нині він належить до найприбутковіших субгалузей туризму. Діловий туризм - це поїздки, пов'язані з виконанням фахових обов'язків з метою відвідування об'єктів, що належать фірмі або становлять для неї певний інтерес" називаючись "бізнес-поїздками". Особливістю ділового туризму є те, що це зазвичай дорогі поїздки, яким відповідають послуги найвищого класу і на яких впливає чинник сезонності. До сфери ділового туризму зараховують організацію різних конференцій, семінарів, симпозіумів, а також виставки, ярмарки, а дехто з дослідників - і "човниковий" туризм, який здійснюють дрібні оптові торговці задля закупок або продажу дрібних партій популярних товарів. Такі короткотермінові поїздки можуть відбуватися в середині країни або навіть за її межами.

До основних цілей здійснення ділових подорожей відноситься:

- проведення зустрічей і переговорів з партнерами;
- проведення нарад з керівництвом і колегами, представників філій і дочірніх структур;
- інспекція роботи представництв і філій;
- встановлення і налагодження ділових контактів;
- відвідини професійних заходів (виставок, конференцій і т. ін.);
- навчання співробітників;

- звернення в державні структури різних країн із метою здобуття сертифікатів, ліцензій, дозволів і т. ін.

Особливістю сучасного ділового туризму є стійкий попит на комбіновані програми, що поєднують 3-4 дні роботи (ділові переговори, встановлення контактів, придбання або продаж продукції, пошук нових технологій або обладнання) і 1-3 дні відпочинку (екскурсії, активний відпочинок, розважальні програми, культурні заходи). Середня тривалість ділової подорожі у країни на іншому континенті складає 12-13 днів, всередині регіону – 5-6 днів, по своїй країні – 3-4 дні. Середня вартість пакету послуг на одного бізнес-подорожуючого з метою участі в семінарі або конференції оцінюється в 1200-1500\$, при цьому 55% прибутку забезпечується організацією екскурсійних програм і банкетів. Це дає можливість оцінити прибутковість даного виду туризму для його організаторів.

Типовий турист, що подорожує зі службовими цілями, - це чоловік середнього віку з вищою освітою, кваліфікований фахівець або керівний працівник. Для ділового туризму практично обов'язковою умовою є володіння англійською мовою. Бізнесмени все частіше шукають і знаходять ділових партнерів за кордоном. Але, рушаючи в подібну подорож, вони хочуть не просто побувати на виставці, семінарі, конференції - вони їдуть за новими можливостями для свого бізнесу. Ділові люди, що працюють у різних сферах, зокрема і в науці, чекають від ділових поїздок не тільки укладення нових вигідних контрактів, а й підвищення творчої активності в результаті зміни обстановки і набуття нових незабутніх вражень про країну перебування, які можуть бути забезпечені лише національною специфікою. Окрім проживання, конференц-залів, екскурсій, замовники хочуть бачити ексклюзивні пропозиції.

2. Класифікація сучасного ділового туризму.

Діловий туризм третього тисячоліття має складну внутрішню структуру та об'єднує індивідуальні і групові, ділові поїздки керівників держави і співробітників, участь у заходах, організованих промисловими і торговими корпораціями, у з'їздах, конференціях, семінарах, які влаштовуються

політичними, економічними, науковими, культурними, релігійними та інші організаціями, відвідання торгово-промислових виставок і ярмарків, заохочувальні поїздки для співробітників і клієнтів. Діловий туризм включає власне ділові поїздки (відрядження) бізнесменів і підприємців, конгресно-виставковий туризм, проведення подієвих, або івент-заходів. Сюди ж відносяться і інсентив-тури (від англійського слова incentive - стимул) - поїздки, організовані компаніями з метою мотивації співробітників, зайнятих в основному просуванням і продажем виробленого цією компанією товару.

Бізнес-поїздки.

Діловий туризм дає можливість знайомства з новою технологією, зустрічі з інвесторами, партнерами, постачальниками і споживачами товарів чи послуг фірми, забезпечує свіжі ідеї розвитку бізнесу та пов'язаний із розвитком зовнішньоекономічних зв'язків, що сприяють розширенню міжнародних контактів серед представників наукових кіл різних держав. Переважають такі види ділових поїздок:

корпоративні поїздки (індивідуальні і групові виїзди співробітників будь-якої компанії з корпоративних справ (справах своєї компанії);

некорпоративні, тобто в сфері діяльності урядових структур і галузевих асоціацій;

поїздки, пов'язані з участю у з'їздах, конференціях, семінарах

Структура витрат корпоративних і некорпоративних ділових туристів приблизно схожа: 47% бюджету витрачається на авіаквитки, 24% - на оплату засобів розміщення, 13% - на харчування, 7% - на додаткові транспортні витрати і 9% йде на інші витрати. Частка індивідуальних ділових поїздок в останні роки помітно зросла і становить 15-20% всього ринку бізнес-подорожей[1]. Ще одним фактором розвитку є те, що все більше керівників використовують туризм як засіб заохочення своїх працівників, нагороду і шлях до підвищення кваліфікаційного рівня.

Корпоративний сектор бізнес-поїздок істотно звужився на початку 1990-х рр., коли в умовах економічного спаду європейські компанії перейшли до політики жорсткої економії. Вони скорочували кількість відряджень, об'єднуючи кілька поїздок в одну, вводили вдосконалені системи зв'язку для вирішення більшості питань на місці, бронювали недорогі засоби розміщення і купували авіаквитки зі скидками. Серед європейських держав, які беруть потоки корпоративних ділових туристів, виділяються Німеччина, Великобританія, Франція, Нідерланди, Італія, Іспанія, Швеція, Швейцарія. *В організації корпоративних ділових поїздок є ряд особливостей.*

По-перше, корпоративний сектор намагається вдатися до послуг професійних компаній-організаторів ділових зустрічей (турфірм). Наприклад, близько 80% британських компаній вважають за краще працювати з професійними організаторами, ніж тримати спеціальний штат з організації ділових зустрічей[2].

По-друге, корпоративні заходи проводяться для невеликого числа учасників (в середньому близько 15 осіб)

Некорпоративний сектор ділових бізнес-поїздок досить широко представлений на європейському ринку ділового туризму. Географія поїздок на засідання різних асоціацій і урядові зустрічі в головному збігається з потоками некорпоративних ділових туристів. Основними «постачальниками» некорпоративних ділових туристів також є Німеччина, Великобританія, Франція і Італія. Серед країн, які приймають ділових туристів некорпоративних групи, виділяється Великобританія.

В організації некорпоративних ділових поїздок простежується також ряд особливостей.

По-перше, некорпоративні заходи, як правило, проводяться для великого числа учасників (в середньому близько 200-250 чол.). Близько 8% всіх ділових зустрічей розраховані на аудиторію 2 тис. і більше чоловік.

По-друге, основна частина некорпоративних ділових зустрічей проводиться навесні і восени - в ті періоди, коли відзначається спад туристської активності в

інших секторах ринку подорожей. Таким чином, розвиток некорпоративного ділового туризму сприяє згладжування сезонних коливань в туристської діяльності в цілому.

По-третє, некорпоративні ділові поїздки мають яскраво виражену спеціалізацію. Велика їх частина пов'язана з областю медицини (28%), а також зі сферами технологій і промисловості.

По-четверте, в процесі організації некорпоративних заходів завжди присутній сторонній організатор зустрічей (асоціація або урядова структура).

Конгресно-виставковий туризм

Конгресно-виставковий туризм є найбільш динамічним сегментом ринку ділових подорожей. Під конгресно-виставковим туризмом розуміють діяльність, пов'язану з організацією конгресів, виставок, ярмарків, конференцій та інших заходів. За статистикою COT, частка конгресно-виставкового туризму в загальному обсязі ділових поїздок становить 10-12%. Збільшується число виставок і ярмарків, розширюються їх географія і коло учасників, стає різноманітнішою спрямованість. За даними Всесвітньої асоціації виставкової індустрії в світі щорічно проходить близько 30 000 виставок, з них 9000 - в Європейському Союзі і США.

Найповнішу і точну інформацію можна отримати на сайтах міжнародних виставкових пошукових систем, наприклад: exprodatabase, auma, tsnn. На цих порталах можна дізнатися про продукції, що виставляється, кількості експонентів і відвідувачів будь-якої великої виставки. В даний час проводяться спеціалізовані виставки готельного і ресторанного господарства, спортивного, екологічного, пізнавального, лікувально-оздоровчого та конгресного туризму, ярмарки туристського і спортивного інвентарю і т. д. За короткий термін цей сегмент туристського ринку став одним з найбільших і стабільних.

Зазвичай країни, які успішно розвивають у себе конгресно-виставковий туризм, мають репутацію лідерів в науково-технічних напрямках, що дозволяє їм залучати в першу чергу фахівців, а потім поступово розширювати коло

відвідувачів. Важливою умовою для залучення учасників конгресно-виставкових заходів є ступінь економічного розвитку країни і особливо рівень розвитку нових технологій, транспортної інфраструктури, засобів зв'язку, готельної бази. Участь у виставці - витратна, враховуючи вартість площ, перевезення обладнання, відрядження стендистів та інші витрати, тому позитивне рішення на користь вибору конкретної пропозиції приймається після попереднього аналізу переваг, які такий захід здатний дати. До подібних переваг можна віднести вихід на новий ринок з високим споживчим потенціалом, налагодження зв'язків з вигідними партнерами.

Лідерами по організації різноманітних виставок і прийому ділових туристів є Франція, Великобританія і Німеччина. В Європі вони стабільно утримують «пальму першості», а в світі поступаються лише США. Високий рівень розвитку економіки, її диверсифікованість, а також галузева кон'юнктура визначили перетворення цих країн в світові центри конгресно - виставкового туризму. У цих країнах високо розвинені передові і наукомісткі галузі: верстатобудівельна, електротехнічна, авіаційна, електронна. Конгреси, виставки та ярмарки дозволяють ефективно просувати вироблені в цих країнах товари і послуги, залучати інвесторів і кінцевих споживачів.

Найбільшими центрами конгресно-виставкової діяльності в Європі та Америці є Амстердам, Барселона, Брюссель, Вашингтон, Відень, Женева, Копенгаген, Лондон, Мадрид, а також Париж і Страсбург. Крім того, щорічно державні та ділові особи з'їжджаються до Давосу (Швейцарія), де проходять форуми з актуальних питань розвитку світового господарства. Названі міста мають відповідну матеріально-технічну базу і мають широкі можливості для організації дозвілля іноземних гостей.

Об'єднання конгресів і виставок вказує на те, що це поняття споріднені. Відмінності проявляються на рівні невеликої специфіки, що стосується, в основному, складу груп і вимог, що пред'являються до інфраструктури приймаючої сторони. Зокрема, одним з основних умов розвитку виставкового туризму є вимога закріплення за приймаючим напрямком репутації, що дозволяє

йому отримати міжнародне визнання. Конгресні заходи дрібніші за масштабом, ніж виставкові, але мають більш кваліфікований і вимогливий склад учасників. За прибутковістю конгресні заходи поступаються виставкам, оскільки розраховані на меншу кількість учасників.

Ін센див-туризм

Поряд з поїздками на конгреси і виставки діловий туризм включає інсендив-тури. Поняття «incentive» (англ.) трактується як спонукальний, "інтенсивний" (франц. intensify від лат. intencio - посилення) пояснюється як заохочувальний, у польській літературі його ще називають "мотиваційним". Заохочувальні тури нині вважають маркетинговими та менеджерськими інструментами для досягнення мети. Під даним видом туризму мають на увазі поїздки, якими комерційні фірми нагороджують своїх співробітників за високі показники в роботі або мотивують їх до більш продуктивної праці в майбутньому.

Інсендив-тури мають різні форми: наради і конференції «без краваток», презентації та промоушн своєї продукції, поїздки на відпочинок, заохочення, навчання співробітників, тренінги, виявлення творчих особистостей. Участь в даних заходах приймають зазвичай працівники компаній, клієнти, дилери, торгові агенти, топ-менеджери тощо, оскільки вони є невід'ємною складовою корпоративної культури переважної більшості компаній. Виділяють такі види інсендив-турів: індивідуальні тури; виїзні семінари, конференції, дилерські школи.

Інсендив-туризм переслідує кілька цілей:

- Презентація та просування нового продукту або послуги;
- Підвищення продуктивності і якості;
- Створення дилерської і агентської мережі;
- Формування лояльної і згуртованої команди.

Залежно від цілей виділяють три види інсендив-програм:

- 1) заохочувальні програми;

- 2) мотиваційні програми;
- 3) побудова команди (team-building).

Відмінною особливістю інсентив-програм є те, що вони розробляються виключно індивідуально під конкретного замовника. Ці тури припускають висококласне розміщення і обслуговування на маршруті. Число туристів в інсентив-групі може коливатися від декількох до 100 людей і більше. У половині груп чисельний склад не перевищує 10 осіб. Інсентив-групи комплектуються з працівників виконавчої ланки компаній, співробітників середніх і вищих керівних рівнів, а також рядових споживачів, наприклад постійних покупців. Склад інсентив-груп включає керівний персонал (31%), менеджерів з продажу (20%), споживачів (26%), агентів і дистриб'юторів(14%).

Домінуючим сегментом на ринку інсентив туризму залишаються групові поїздки, незважаючи на зниження їх частки з початку 1980-х рр. Вартість інсентив-турів варіюється від 500 до 1500 доларів США на людину і навіть вище, а тривалість - від трьох до семи днів. Ще однією особливістю цього сектора, яка визначає зростання попиту на комбіновані програми, є поєднання роботи (3-4 доби) й заохочувального відпочинку (1-3 доби). Експериментально-розважальна програма сучасних європейських інсентив-турів стає дедалі насиченішою і різноманітнішою. Географія найбільш популярних інсентив-напрямоків також розширюється. Маршрути заохочувальних поїздок пролягають переважно по території європейських країн: Франції, Іспанії, Швейцарії, Австрії, Кіпру, а також США і островах Карибського басейну.

3. Географія центрів ділового туризму

Центр світового простору ділового туризму утворюють високорозвинені країни Північної Америки (США), Західної Європи та країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону, що інтенсивно розвиваються (Японія, Республіка Корея, Сінгапур, Китай / і особливо Сянган і Тайвань, Таїланд, Малайзія, Індонезія, Філіппіни). З 11 тис. конференцій, які щорічно проводяться в світі, основна частина припадає на три регіони: Європа (57,9%), Північна Америка (14,9%) і Азія (14,3%).

З урахуванням багатофакторності розвитку ділового туризму географія Центрів світового туризму з діловими цілями має відмінності від географії загальноновизнаних Центрів світового господарства. Найбільш яскраво ця специфіка проявляється в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. За вказаними критеріями крім Японії (єдиний великий Центр глобального економічного простору в Азії) до Центрів ділового туризму відносяться також нові індустріальні країни, Китай і ряд держав АСЕАН.

Центри ділового туризму світу мають певну специфіку:

- Західна Європа - переважання міжнародних індивідуальних «класичних ділових поїздок»;
- США - домінування внутрішніх ділових поїздок і найбільш значуща роль поїздок на конференції й конгреси і на інсентив-заходи; лідерство в світі за кількістю міжнародних зустрічей асоціацій (конвенції); найбільш яскраво проявляється домінування в Центрі однієї держави;
- характерна особливість Азіатсько-Тихоокеанського Центру - належність до нього країн з відносно невисоким рівнем економічного розвитку; крім того, для Центру яскраво вираженим профілем ділового туризму є організація конференцій, конгресів і виставок, а також проведення ділових зустрічей в спеціалізованих конгрес-центрах.

В даний час з трьох Центрів світового ділового туризму (Західна Європа, США, ряд держав АТР) провідну роль відіграє Західна Європа, а найбільш динамічно розвивається Центр - Азіатсько-Тихоокеанський.

Напівпериферія сфери ділового туризму представлена регіонами з високим потенціалом ділового туризму. До напівпериферії сфери ділового туризму можна віднести частину держав Організації експортерів нафти (ОПЕК), Ізраїль, Канаду, Мексику, Бразилію, ПАР, Австралії та Нової Зеландії. У всіх цих державах ще не сформувалися в повній мірі моделі функціонування ділового туризму, він не є цілісним організмом і представлений лише окремими сегментами, недостатньо розвинені об'єкти спеціальної інфраструктури, мало значущий виїзний туризм,

не підтримуються стандарти обслуговування ділових туристів на рівні країн Центру. Разом з тим дані країни мають великий потенціал для розвитку ділового туризму в майбутньому (можливо, навіть в найближчому): розвинену загальну інфраструктуру, персонал, здатний до навчання в області обслуговування ділових туристів, широкі фінансові можливості і в ряді випадків досить високий рівень економічного розвитку. Спільною особливістю країн напівпериферії є явна перевага в'їзного потоку міжнародних ділових туристів над виїзним.

Особливе місце в сфері ділового туризму займають країни Центрально-Східної Європи. З одного боку, простежується яскраво виражена спеціалізація цих країн в основному на культурно-пізнавальному і лікувальному видах туристської діяльності. З іншого боку, позначається сусідство з західноєвропейськими державами, які чинять активний вплив на комплексний розвиток туризму в цих країнах.

4. Освіта в діловому туризмі

Основа кожної ділової подорожі – організація програми зустрічей та заходів, які є спланованими та насиченими. Вона включає в себе оформлення візи, трансфер, розміщення в готелі згідно з побажаннями клієнта та екскурсії, що обираються з урахуванням його графіку. Також компанії, що організують бізнес-подорожі беруть на себе клопоти, щодо розселення зарубіжних партнерів. В цьому контексті актуальною є підготовка фахівців для організації програм зустрічей та заходів конгресного і ділового туризму.

За кордоном майбутні тревел-менеджери, співробітники ТМС і інші учасники ринку бізнес-туризму отримують необхідні знання та навички переважно в формі додаткової професійної освіти, завдяки профільним програмами і курсами, оскільки на рівні вищих навчальних закладів немає можливості отримати освіту саме за фахом «бізнес-туризм». При цьому багато українських навчальних закладів пропонують загальні напрямки «туризм», «менеджмент в туризмі», «технологія і організація послуг в міжнародному туризмі», або, навпаки, більш вузькі - «готельна справа», «готельний і туристичний бізнес» і т.п.

Організаторами освітніх курсів і курсів підвищення професійної кваліфікації в даному випадку виступають галузеві асоціації - міжнародні АСТЕ і GBTA, національні і місцеві, - а також великі ТМС і інші профільні організації. Наприклад, британське видання для корпоративних покупців послуг ділового туризму *Buying Business Travel* сприяє професійному розвитку учасників ринку ділового туризму, регулярно організовуючи різні форуми, панельні дискусії та онлайн-тренінги.

5. Тенденції розвитку ділового туризму.

В останні роки діловий туризм перебуває в процесі змін, які набувають наступних форм:

зростання кількості індивідуальних ділових поїздок;

стійке підвищення попиту на відвідування галузевих виставок;

підвищення попиту на організацію міні-виставок, презентацій, семінарів, тренінгів насамперед під час проведення конференцій і симпозіумів;

збереження середньої тривалості ділових заходів в 2-3 дні і середньої кількості учасників заходу при одночасному зростанні витрат учасників;

підвищення технічної оснащеності місць проведення ділових заходів;

підвищення числа підприємств, що спеціалізуються на організації та проведенні ділових заходів.

Можна виділити наступні тенденції, характерні для розвитку ринку ділового туризму:

1) переважання комбінованих заходів, що поєднують в собі конференцію і інсентив-програму;

2) традиційна перевага теплих країв в якості місця проведення корпоративних заходів: популярні серед компаній бізнес-дестинації - Туреччина, Єгипет, Кіпр, Хорватія та інші курорти;

3) в разі необхідності проведення заходу в багатьох країнах вибір робиться, в основному, на користь столиці, але останнім часом виділяються регіональні центри, оскільки інші міста просто не володіють потрібною інфраструктурою: готелі 4-5 *, конгрес-центри, транспорт і т.д.

4) замовники зазначають дорожнечу послуг ділового туризму щодо зарубіжних напрямків;

5) традиційний час проведення корпоративних заходів на курортах - травень, червень і вересень, жовтень: тепле море, міжсезоння ціни, місця в готелях, хоча останнім часом зростає попит і на корпоративні програми в традиційний період відпусток липень і серпень - зазвичай це зустрічі вищого менеджменту компаній або інсентив-тури VIP-рівня.

Використані джерела:

1.Агальцова Ирина Анатольевна Инсентив-туризм как способ мотивации персонала // Сервис в России и за рубежом. 2016. №5 (66). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/insentiv-turizm-kak-sposob-motivatsii-personala> (дата звернення: 05.10.2018).

2. Андренко І. Б. Діловий туризм: навч. посібник. Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків: ХНУМГ, 2014. 165 с. URL: [http://eprints.kname.edu.ua/41523/1/\(2009%20%20печ.46Н%20ДТ\).pdf](http://eprints.kname.edu.ua/41523/1/(2009%20%20печ.46Н%20ДТ).pdf)(дата звернення: 23.04.2020).

3. Борисова О.В. Перспективы развития инсентив-туризма // Вестник ПНИПУ. Социально-экономические науки. 2016. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-razvitiya-insentiv-turizma> (дата звернення:12.10.2018).

4.Вовк Л.П. Перспективи розвитку ділового туризму в Україні //Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасні проблеми і перспективи економічної динаміки» (м. Умань, 30 листопада - 1 грудня 2017 р.) Умань: ВПЦ «Візаві», 2017. 364 с. С.270-271.

5. Дехтяр Н.А. Тенденції розвитку світового ринку ділового туризму. Проблеми економіки № 1, 2014. С.43-51 URL:http://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2014-1_0-pages-43_51.pdf

6.Діловий туризм - ефективний інструмент розвитку бізнесу URL:: <https://ukr.media/business/1810/>.

7. Дрогомирецька М.І. Перспективи розвитку ділового туризму в умовах глобалізації. Вісник Одеського національного університету. Економіка. Одеса: Вид-во ОНУ ім. І.І. Мечнікова, 2014. Т. 19, Вип. 3/1. С. 57-60.
8. Зима О. Г., Кузьминчук Н.В. Інсенсив-туризм як приклад успішного менеджменту організацій. Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг. 2012. Вип. 1 (2). С. 275-282.
9. Елизаров А. Тенденции развития мирового рынка делового туризма. Региональная экономика и управление: электрон. научн. журнал, № 3, 2013 г. URL: https://www.marketing.spb.ru/mr/travel/business_travel_market.htm?printversion
10. Кузнецова О. И. Аспекты МІСЕ-туризма и его организации / О. И. Кузнецова, Л. В. Сильчева, Е. Г. Масленникова, Д. Р. Макеева // Сервис в России и за рубежом. 2014. №2 (49). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aspekty-mice-turizma-i-ego-organizatsii> (дата звернення: 05.10.2018).
11. Максимюк М.Н. Оценка состояния и перспективы развития делового туризма в Украине. Культура народов Причерноморья. 2012. №234. С.67-70.
12. Музичка Є. О., Петренко В. А. Стан і тенденції розвитку ділового туризму в Україні Економіка та держава № 1/2018 с.55-60 URL:http://www.economy.in.ua/pdf/1_2018/12.pdf
13. Рицци В.В. Сущность и особенности делового туризма / Гуманитарное знание. Выпуск № 2. СПб.: Издательство «АСТЕРИОН», 2006. С. 78-95.
14. Романова И.М., Левченко И.Н. Классификация и характеристика факторов, влияющих на формирование и развитие выставочно-конгрессной деятельности. Региональная экономика: теория и практика. 2014. №21. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-i-harakteristika-faktorov-vliyayuschih-na-formirovanie-i-razvitie-vystavochno-kongressnoy-deyatelnosti> (дата звернення: 05.10.2018).
15. Свистунов А.В., Афанасьева Н.В. Квест-экскурсия как инновационное направление развития регионального туризма. Современные научные исследования и инновации. 2015. № 11 URL:<http://web.snauka.ru/issues/2015/11/58981>
16. Система комп'ютерного бронювання всіх сегментів туру. URL: <http://www.travelocaty.com/>
17. Смирнова О.А. Организационно-технологические вопросы создания делового турпродукта// Цивилизация знаний: будущее и современность: Метериалы Всероссийской науч. конф. РосНоу, 19-20 мая 2005 г., Москва. М.: РосНоу. с. 246-247.

18. Специфіка ділового туризму URL: <http://ukrarticles.pp.ua/turizm/9080-specifika-delovogo-turizma.html>.
19. Уліганець С.І., Дмитрук О.Ю., Стригун О.Г. Перспективи розвитку ділового туризму. Географія та туризм: наук. збірник / Ред. кол.: Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін. Київ: Альтерпрес, 2010. Вип. 6. С. 117-122.
20. Фрей Л.В. Стан і проблеми розвитку ділового туризму: зарубіжний і вітчизняний досвід. Глобальні та національні проблеми економіки. Випуск 15. 2017 с.31-35 URL: <http://global-national.in.ua/archive/15-2017/8.pdf>

Відеоматеріали до лекції і практичної роботи

International Business Travel URL: <https://www.facebook.com/pg/ibt.uz/videos/>
(дата звернення: 23.04.2020).

ПРАКТИЧНЕ ЗАННЯТТЯ ДО ТЕМИ 7

«Світовий досвід організації ділових подорожей».

Мета: вдосконалення навичок розробки програмного забезпечення ділового туру у відповідності до визначеної тематики.

Завдання:

1. Проаналізуйте послуги туристичних фірм залежно від виду ділової подорожі та запропонуйте свій варіант послуг для:

- організації і проведення презентацій, семінарів, конференцій, конгресів;
- бізнес-стажування за кордоном.

2. Розробіть програмне забезпечення ділового туру у відповідності до наступної тематики:

індивідуальний тур;

груповий тур.

3. Розробіть тематику програм інсентив-турів по окремих регіонах України (5-6 програм для регіону).

При підготовці до заняття необхідно самостійно підібрати матеріал і розібратися в таких питаннях:

1. Структура ділових поїздок: конгрес-тури, поїздки на виставки та ярмарки, бізнес-поїздки, інсентив-тури для співробітників організацій.
2. Найбільші центри конгресно-виставкової діяльності: Амстердам, Барселона, Вашингтон, Відень, Женева, Копенгаген, Лондон, Мадрид, Париж, Страсбург, Давос.

3. Міжнародні конференції Західної Європи та Північної Америки.
4. Географія інсентив-туризму.
5. Спеціалізовані форуми по заохочувальному туризму.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягають особливості просторового розподілу туристичних потоків з діловою метою?
2. Яка спеціалізація найбільших центрів ділового туризму?
3. Яке місце конгрес-турів у структурі ділових поїздок?
4. Назвіть тематику останніх туристичних виставок.
5. Що таке інсентив-тури і яка їх географія?

Рекомендована література до теми 7:

- 1.Агальцова Ирина Анатольевна Инсентив-туризм как способ мотивации персонала // Сервис в России и за рубежом. 2016. №5 (66). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/insentiv-turizm-kak-sposob-motivatsii-personala> (дата обращения: 05.10.2018).
- 2.Борисова О.В. Перспективы развития инсентив-туризма // Вестник ПНИПУ. Социально-экономические науки. 2016. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-razvitiya-insentiv-turizma> (дата обращения: 12.10.2018).
- 4.Виртуальные корпоративные карты для business travel – реальные преимущества URL: <http://buyingbusinesstravel.com.ru/articles/virtualnye-korporativnye-karty-dlya-business-travel-realnye-preimushchestva/>
- 4.Вовк Л.П. Перспективи розвитку ділового туризму в Україні //Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасні проблеми і перспективи економічної динаміки» (м. Умань, 30 листопада - 1 грудня 2017 р.) Умань: ВПЦ «Візаві», 2017. 364 с. С.270-271.
5. Дехтяр Н.А. Тенденції розвитку світового ринку ділового туризму. Проблеми економіки № 1, 2014. С.43-51 URL:http://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2014-1_0-pages-43_51.pdf
- 6.Діловий туризм - ефективний інструмент розвитку бізнесу URL:: <https://ukr.media/business/1810/>.
7. Дрогомирецька М.І. Перспективи розвитку ділового туризму в умовах глобалізації. Вісник Одеського національного університету. Економіка. Одеса: Вид-во ОНУ ім. І.І. Мечнікова, 2014. Т. 19, Вип. 3/1. С. 57-60.

8. Зима О. Г., Кузьминчук Н.В. Инcentив-туризм як приклад успішного менеджменту організацій. Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг. 2012. Вип. 1 (2). С. 275-282.
9. Елизаров А. Тенденции развития мирового рынка делового туризма. Региональная экономика и управление: электрон. научн. журнал, № 3, 2013 г. URL: https://www.marketing.spb.ru/mr/travel/business_travel_market.htm?printversion
10. Кузнецова О. И. Аспекты МІСЕ-туризма и его организации / О. И. Кузнецова, Л. В. Сильчева, Е. Г. Масленникова, Д. Р. Макеева // Сервис в России и за рубежом. 2014. №2 (49). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aspekty-mice-turizma-i-ego-organizatsii> (дата звернення: 05.10.2018).
11. Максимюк М.Н. Оценка состояния и перспективы развития делового туризма в Украине. Культура народов Причерноморья. 2012. №234. С.67-70.
12. Музичка Є. О., Петренко В. А. Стан і тенденції розвитку ділового туризму в Україні Економіка та держава № 1/2018 с.55-60 URL:http://www.economy.in.ua/pdf/1_2018/12.pdf
13. Рицци В.В. Сущность и особенности делового туризма / Гуманитарное знание. Выпуск № 2. СПб.: Издательство «АСТЕРИОН», 2006. С. 78-95.
14. Романова И.М., Левченко И.Н. Классификация и характеристика факторов, влияющих на формирование и развитие выставочно-конгрессной деятельности. Региональная экономика: теория и практика. 2014. №21. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-i-harakteristika-faktorov-vliyayuschih-na-formirovanie-i-razvitie-vystavochno-kongressnoy-deyatelnosti> (дата звернення: 05.10.2018).
15. Свистунов А.В., Афанасьева Н.В. Квест-экскурсия как инновационное направление развития регионального туризма. Современные научные исследования и инновации. 2015. № 11 URL:<http://web.snauka.ru/issues/2015/11/58981>
16. Система комп'ютерного бронювання всіх сегментів туру. URL: <http://www.travelocaty.com/>
17. Смирнова О.А. Организационно-технологические вопросы создания делового турпродукта// Цивилизация знаний: будущее и современность: Метериалы Всероссийской науч. конф. РосНоу, 19-20 мая 2005 г., Москва. М.: РосНоу. с. 246-247.
18. Специфіка ділового туризму URL: <http://ukrarticles.pp.ua/turizm/9080-specifika-delovogo-turizma.html>.

19. Уліганець С.І., Дмитрук О.Ю., Стригун О.Г. Перспективи розвитку ділового туризму. Географія та туризм: наук. збірник / Ред. кол.: Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін. Київ: Альтерпрес, 2010. Вип. 6. С. 117-122.

20. Фрей Л.В. Стан і проблеми розвитку ділового туризму: зарубіжний і вітчизняний досвід. Глобальні та національні проблеми економіки. Випуск 15. 2017 с.31-35 URL: <http://global-national.in.ua/archive/15-2017/8.pdf>

ЛЕКЦІЯ 8 . СПЕЛЕОТУРИЗМ: ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ВИДІВ В ІНДУСТРІЇ ТУРИЗМУ (4 год.)

План

- 1.Спелеологічний туризм: предмет, основні поняття.
- 2.Історія становлення й розвитку спелеологічного туризму в світі й Україні
- 3.Природні спелеотуристичні ресурси України
- 4.Спелеологічний потенціал штучних порожнин
- 5.Використання печер як екскурсійних об'єктів в спелеотуристичних регіонах світу

1.Спелеологічний туризм: предмет, основні поняття, зв'язок із спелеологією

В останні роки у світовій практиці туристичних подорожей спелеотуризм відносять до таких екстремальних видів туризму, як: альпінізм, скелелазіння, льодолазання, підкорення вулканів і кратерів, орієнтування, гірський туризм за особливо небезпечними маршрутами, водний туризм, виживання в дикій природі та ряд інших видів. Характерно, що усі технічні прийоми перерахованих видів туризму використовуються під час долання підземних порожнин і таким чином спелеологічні подорожі є найбільш екстремальними. Визначальною рисою спелеологічного туризму є активний рух. Тому за цією ознакою вчені розглядають спелеотуризм як один із різновидів спортивно-оздоровчих подорожей, активним туризмом. Серед багатьох видів туризму спелеотуризм крім того, що він є школою виживання в екстремальних умовах автономного існування у печерах, уміння долати труднощі і загартовувати характер, доказ невичерпних можливостей людини, проявляє себе як спосіб існування у гармонії з собою і природою, що визначає його екологічну спрямованість. Оскільки спелеологічний туризм найбільш пов'язаний з екологічним туризмом, то буде доцільним виділити за пріоритетними цілями і мотивами для подорожування у природних і штучних порожнинах **наступні види спелеотурів: спелеопізнавальний, спелеонауковий і спелеоспортивно-оздоровчий.**

Знайомство із екосистемами підземних порожнин розпочинається з екскурсій, під час яких відбувається колективне відвідування певних об'єктів з пізнавальною метою, продовжується в спелеотуристичному поході, максимального розвитку набуває у спелеологічній експедиції, що є організованою багатоденною подорожжю у малодосліджені райони чи здійснюється із метою дослідження невивчених частин печерних систем. При розробці спелеологічних турів доцільно використовувати поєднання різних видів екологічних стежок та маршрутів, щоб досягти оздоровчого, рекреаційного і виховного ефекту від відвідання підземних карстових порожнин.

Розвиток спелеологічного туризму призводить до спеціалізації окремих територій, що спрямована на виконання певних рекреаційних функцій. На базі одного чи декількох видів спелеорекреаційних ресурсів формуються певні рекреаційні райони, в межах яких концентруються рекреаційні установи і рекреанти. Для функціонування природних і штучних порожнин спелеотуризм – можливість нових відкриттів і збереження втраченого; для регіонів в зоні спелеологічних об'єктів, туристичних маршрутів і діючих там рекреаційних установ, спелеотуризм - це спеціалізована інфраструктура, тобто об'єкти вивчення, освоєння і показу, засоби доставки туристів, розташування, харчування, виробництво і реалізація екіпіровки, спорядження, сувенірів, путівників, інших довідкових матеріалів. Це мережа підприємств, організацій по просуванню власного туристичного продукту і супутніх послуг.

Оскільки великі печери в більшості випадків виникають в результаті розчинення водою гірських порід їх відносять до явищ карсту. Окрім, карстових печер, спелеологія вивчає і інші печери, що утворилися шляхом вивітрювання, під дією тектонічних сил (печери-тріщини), в результаті течії і застигання лави, танення льоду, а також штучні печери, вирубані в скелях людиною. Активна пошукова діяльність спелеологів-туристів, зростання кількості категорійних походів призводять до розвідування карстових порожнин в різних регіонах світу. Без створення системи обліку і документації печер не може вирішитися завдання відбору печер, перспективних для розташування об'єктів рекреації.

Існує ряд підземних порожнин некарстового походження. Руйнівній дії моря завдячують своїм походженням **печери морських узбережь**. Хвилі прибою вибивають в берегових скалах ніші, гроти і тунелі. Дивовижно гарні і популярні Лазурний грот на острові Капрі в Середземному морі і грот Фінгала на острові Стаффа (Гебридські острови) в північній частині Атлантичного океану.

В районах де проявляється сучасний чи давній вулканізм поширені **вулканічні печери**. Декілька гротів, що сполучаються підземними переходами відкриті в лавових потоках вулкану Етна на Сицилії, на території Сполучених Штатів Америки, на Азорських островах в Атлантичному океані. А вулканічна печера Суртсгеллір довжиною більше 1,5 кілометра в Ісландії, досить популярна серед місцевого населення і приїжджих туристів. Необхідно відзначити **печери геотермального походження**, що утворилися гарячими розчинами і водою з глибин Землі. Відомі також печери які залишаються після вигорання пластів кам'яного вугілля і торфу в результаті підземних пожеж. В районах поширення вічної мерзлоти утворюються в товщі льоду під дією талої води **льодовикові печери**.

Крім природних печер у спелеотуризмі виділяють і **штучні порожнини - це ті, що утворилися у верхніх шарах земної кори внаслідок діяльності людини**. Сюди належать стародавні гірські виробітки (рудники, соляні копальні, катакомби), поселення (печерні міста), культові та оборонні споруди (печерні храми, монастирі, з'єднувальні ходи між фортецями тощо). Після добування багатьох корисних копалин на місці старих гірських виробок залишаються штучні печери, в яких продовжуються карстовий процес і утворення, так званих, натічних руд.

2. Історія становлення й розвитку спелеологічного туризму в світі й Україні

Відкриття і дослідження нових печер відбувалося протягом тривалого історичного періоду і в кожній країні мало свої специфічні особливості. Відомості про печери Євразії містяться в історичних і літературних джерелах: перші дані про печери Середньої Азії відносяться до часів походів Олександра Македонського (IV ст. до н.е.) в районі верхів'їв річок Окса (Аму-Дар'я) і Яксарта

(Сир-Дар'я). За даними Ш.Я. Капіана печери Кавказу згадуються в працях античного часу, таких як «Аргонавтика» давньогрецького поета Аполонія Родоського (III ст. до н.е.), «Географія» давньогрецького географа та історика Страбона (I ст.).

Ініціаторами становлення спелеологічного руху в Радянському Союзі стали Б.Н. Іванов, В.Н. Дублянський та В.В. Ілюхін. Після створення Комплексної карстової експедиції АН України, яка включала геофізичний, гідрологічний, біологічний, археологічний та геологічний загони виникла потреба у кваліфікованих спеціалістах-спелеологах. Першим об'єктом дослідження геологічного загону стала Червона печера, яка була відома ще 130 років тому.

Після виходу статті В.Н. Дублянського «Печери кличуть романтиків» у газеті «Комсомольська правда» інтерес до спелеології розгорівся з новою силою. Наукова спелеологія почала набувати прикладний характер і тісно співпрацювати з туристичним рухом. В 1958-1962 рр. виникли спелеологічні секції в Москві і Ленінграді, Краснодарі і Тбілісі, Львові і Тернополі. Завершенням організаційного етапу став Перший Всесоюзний зліт спелеологів (Крим, 1962 р.). З цього моменту спелеотуризм утвердив себе як суспільний рух, ввійшовши в систему радянського туризму. В 1968 р. був опублікований перший в СРСР підручник по спелеотуризму Ілюхіна В.В. та Дублянського В.Н. «Подорож під землею». Підручник містив інформацію з природно-географічної ситуації, опис окремих печер, цілих спелеорайонів, а також організаційно-технічну частину (навчальні плани, тренування, спорядження, техніка і тактика спусків).

Спелеотуризм захоплював не лише спортсменів, а й науковців, тому що основні його творці були саме наукові працівники. Було досліджено до 4000 карстових порожнин, проведена пошуково-дослідницька робота для створення нового спелеорайонування. Спелеотуристи на рівні із спортивними досягненнями у XX-XXI століттях продовжують робити географічні відкриття, змінюючи наші уявлення про будову верхньої частини земної кори. Після розпаду Радянського Союзу найбільш успішно спелеотуризм розвивався в

Україні та Росії. Була створена і плідно працює УСА – **Українська спелеоасоціація**, яка випускає міжнародний журнал «Світ».

У США в 1941 р. було створено **Національне спелеологічне товариство**. Діяльність НСТ охоплює практично всі аспекти науки, практики, рекреації і любительських інтересів, пов'язаних з вивченням, охороною і використанням печер. НСТ США щорічно проводить з'їзди в різних регіонах країни з насиченою науковою, організаційною, соціальною та екскурсійною програмою. Товариство має власні ділянки земель з печерами, володіє кількома комерційними (екскурсійними) печерами. Основою функціонування діяльності товариства є членські внески, поширені також добровільні пожертви на спеціальні фонди НСТ. Крім НСТ в США в цій галузі працюють Фонд дослідження печер і Американська асоціація охорони печер. Американська асоціація охорони печер - неурядова організація США, яка цілеспрямовано займається охороною печер, карстових вод і закарстованих територій. Асоціація ставить перед собою завдання пропаганди і роз'яснення в суспільстві проблеми охорони печер і карстових районів (в тім числі і через шкільну систему навчання), професійної допомоги у вирішенні специфічних природоохоронних проблем в умовах карсту, створення центрів і музеїв карсту і печер.

У 60-х роках ХХ ст. у багатьох країнах світу були проведені десятки фізіологічних і психологічних експериментів під землею. В серпні 1961 року французький дослідник печер Мішель Сіфр очолив спелеологічну експедицію французького альпійського клубу по дослідженню вапнякового масиву Маргуарейс в Приморських Альпах, де в прірві Скарасон було знайдено підземний льодовик. Протягом 58 днів М.Сіфр провів під землею наодинці без орієнтирів у часі. В наступні роки цей експеримент неодноразово повторювали в різних варіантах і в різних країнах; зокрема: 1962 року - австралієць Пенмен (64 дні), 1965 р. - француз Сені (88 днів), 1965 р. - француз Фійе (109 днів), 1966 р. - англієць Лафферті (127 днів), 1969 р. - французи Енгландер і Шабер (145 днів), 1966 р. - француз Мерете (181 день), 1969-1970 рр. - югослав Велькович (463 дні).

Через 10 років після свого першого експерименту у прірві Скарасон М. Сіфр проводить майже сім місяців (205 днів) в повній ізоляції від людей у печері Міднайт в Техасі. Всі експерименти М. Сіфра були детально описані в його наукових працях та трьох книгах: «Один в глибинах Землі», «Експерименти поза часом», «В прірвах Землі» - доповнений варіант. Фізіологічні дослідження, які проводив М. Сіфр у печерах мали на меті прояснити три важливі питання - біологічних (фізіологічних) ритмів, психологічного часу і фізіологічних процесів, пов'язаних зі сном людини.

Досвід перебування у підземних порожнинах в 60-х роках мав певне прикладне значення для розвитку космічної медицини, адже саме в ті роки почалися перші польоти людини в космос, а наступні десятиліття відзначалися уже тривалим перебуванням космонавтів на орбіті Землі. В 1971 році Центр вивчення і досліджень геофізики і астрофізики, Національний інститут геофізики і астрофізики, доручили французькому інституту спелеології створити підземну геофізичну лабораторію, яка в майбутньому була об'єднана із Центром спостережень за супутниками, який розташований на плато Калерн (Косоль), що за 40 км від Ніцци. Завдяки досягнутому науковому і технічному рівню ФІС під час дослідження печери Міднайт в Техасі співпрацював із експертами із Центру пілотованих космічних кораблів імені Міндона Б. Джонсона (НАСА) в Х'юстоні і з керівниками різних програм досліджень, які проводили експеримент «Скайлеб».

Останні 50 років відбувається своєрідний бум освоєння підземних подорожей, який можна проілюструвати даними про зміну кількості і основних параметрів (глибини, довжини) розвіданих великих печер. Глибина 1000 м була вперше досягнута в печерах в 1956 р. (печера Берже, Французькі Альпи). На сьогодні кількість печер з глибиною більше 1000 м досягла 80, а розташовані вони в 16 країнах на п'яти континентах. В 2004 р, вперше подоланий рубіж глибини 2000 м (печера Крубера-Воронья, Західний Кавказ). Це історичне для спелеології досягнення зроблено українськими спелеологами. В 2007 р. експедицією Української спелеологічної асоціації в печері Крубера досягнута глибина 2191 м, в експедиції приймали участь більше 50 чоловік. Протягом 45

днів спелеологи знаходились на високогірному карстовому масиві і виконували цілий комплекс дослідницьких і наукових завдань.

Найдовшою печерою світу в 1955 році була печера Хельлох в Швейцарії (54 км), а на сьогодні протяжність системи Флінт-Рідж-Мамонтової в США становить 563 км. Більше 100 км розвіданої протяжності мають уже 15 печер (дві з них знаходяться в Україні, в їх числі найдовша в світі печера в гіпсах і третя за довжиною серед усіх печер- Оптимістична), а число печер протяжністю більше 50 км перевищує п'ятдесят.

3. Природні спелеотуристичні ресурси України

В Україні знаходяться одні з найбільших печер світу, які при відповідному обладнанні можна перетворити на рекреаційно-туристичні об'єкти міжнародного значення. Виділяються три регіони розміщення печер: Подільсько-Буковинський (Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька, Львівська та Івано-Франківська області), Крим і Карпати.

В Подільсько-Буковинському районі відомо понад 130 печер карстового походження, з них в Тернопільській області - 70, в Чернівецькій -35. Сумарна протяжність її найбільших печер 412 км, **п'ять з них відносяться до найбільших у світі: Оптимістична, Попелюшка, Вертеба, Озерна, Кришталева.** В Криму відомо понад 40 великих печер та 857 карстових порожнин різного розміру. Найдовші; Червона (13,7 км), Солдатська (2,1 км), Мрамурова (1,6 км). Карпатські печери розташовані в Закарпатській області в басейні річок Великої та Малої Угольки. За своїми розмірами вони значно менші від печер двох попередніх районів. Найбільша з них Дружба (протяжність 270 м, глибина 46 м).

Згідно оцінки спелеологічних ресурсів території України, найбільшу підсумкову оцінку (5 балів) спелеоресурсів, яка увібрала три блоки проміжних оцінок (закарстованість територій, сумарна довжина порожнин, сумарна глибина порожнин) отримали: Автономна Республіка Крим, Тернопільська, Чернівецька області; оцінку 4 - шість областей (Вінницька, Закарпатська, Івано-Франківська, Одеська, Херсонська, Хмельницька). Таким чином, за вище зазначеними

показниками саме території цих дев'яти суб'єктів адміністративно-територіального поділу України слід вважати найбільш сприятливим полігоном для розвитку спелеотуризму.

Серед найпоширеніших видів туризму в Криму – спелеотуризм займав чільне місце. В радянські часи у літню пору року програма звичайно складалася з 10 днів походу (він переривався для відпочинку на одній з гірських турбаз в Бахчисараї чи Соколиному) і 10 днів відпочинку біля моря. В програму походу обов'язково входило знайомство з печерними містами, Великим каньйоном Криму, екскурсія в Долину Примар, відвідання печери Красної. В Криму знаходиться і 4 обладнаних печери, спеціально пристосованих для масових екскурсій. Серед них - «Мармурова», Красна, Еміне-Баір-Хосар і «Трьохглазка». В багатьох інших печерах Криму увагу спелеологів привертають спелеоспортивні тури в печеру Скельну - 2 категорія складності та печеру Солдатську - 4 категорія складності.

Усього в Криму відомо близько 800 печер, з них 50 – оголошено пам'ятниками природи. Одне з найбільш багатих печерами місць Криму -Шатер-гора, вона ж Чатир-Даг - друга по висоті гора Кримського гірського ланцюга. **Печери Чатир-Дагу, спеціально обладнані для туристичних груп.** Тут на спелеотуристів чекає близько 200 печер, глибиною від одного-двох метрів до більш ніж 200. Більша частина печер доступні лише професійним спелеологам за допомогою спеціального спорядження -зокрема, «Хід конем» (4-а категорія складності, глибина 225 метрів) і шахта «Бездонний колодязь» (глибиною в 195 метрів).

В Українських Карпатах нараховуються десятки печер, проте більшість з них відкрита – лише для досвідчених спелеологів, для туристів без спеціального спорядження доступні лише декілька з них. Найбільш сприятливим для розвитку спелеотуризму об'єктом є карстова печера з прозорими стінами (поблизу с. Мала Уголька Тячівського району). Її стіни вкриті молочно-білим прозорим кальцитом із зеленуватими натіками, що нагадують за формою чудові кам'яні квіти, мають наукове та естетичне значення. **Вартими на увагу в якості туристичних**

об'єктів є так звані печери Довбуша: печери Олекси Довбуша в с. Розгірче на межі Сколівського та Стрийського районів Львівської області, «Довбушева діра» у с. Космач, печера О. Довбуша у с. Старі Кути (Косівський район Івано-Франківської області).

Підземний лабіринт скелі «Вів» в Закарпатті є багатопверховим комплексом печер із складним переплетінням ходів, майже до верху заповнених дрібними камінцями і кістками тварин. Входи в печери розташовані на різних рівнях на північ, схід і південь. Тут знайдено чотири печери й один грот. Найбільша з них печера «Білих стін». Довжина її ходів становить сто один метр. Печера має дев'ять входів, розташованих на різному рівні (через 17,5 м). Підземні лабіринти скелі «Вів» - це справжній музей природи в палеонтологічному і мінералогічному відношеннях, вони зручні для відвідування туристами, і тому їх слід оголосити заповідними.

Своєрідність ландшафтної різноманітності рельєфу Буковини, наявність історичних і архітектурних пам'яток, розташування території на пересіченні важливих транспортних потоків - все це **виводить Буковину в один ряд із значними районами організованого і самодіяльного спелеотуризму.** Незважаючи на те, що рекреаційні можливості печер використовуються не повністю, значно зросло навантаження на деякі спелеологічні об'єкти. Здавна відома своїми наскальними жанровими малюнками людини доби мезоліту (12-10 тис. років - до Р.Х.) печера Баламутівська, з причин відкритості для вільного доступу будь-кого з бажаючих, збереглась вкрай незадовільно. Печера вражає розмірами свого гроту. Його ширина 20 м, довжина біля 15 м і до 10 м заввишки.

З іншого боку, в організації туристичних спелеомаршрутів існують помітні пробіли. Перш за все це відноситься до значних геологічних пам'яток, які мають високу пізнавальну, наукову цінність. До таких об'єктів можна віднести: печеру Піонерку, карстово-спелеологічний заказник «Чорнопотоцький» та печеру Буковинку. Основна цінність чотириповерхової порожнини Піонерка полягає у наявності різновікових фрагментів, які демонструють стадії розвитку карстового процесу. В межах карстово-

спелеологічного заказника загальнодержавного значення «Чорнопотоцький» у правому скелястому стрімкому березі зустрічаються підземні порожнини майже всіх стадій розвитку. Печера Буковинка відрізняється викопними реліктами тварин, а також наявністю декількох колоній кажанів 2-3 видів і є, як і печера Піонерка, карстово-спелеологічною пам'яткою природи загальнодержавного значення. **На сьогоднішній день розроблено декілька проектів благоустрою печери Попелюшка.** Оскільки гіпси тут залягають нижче днища річкових долин, печера у доступному людині стані існує завдяки постійному відкачуванню мінералізованих карстових вод з котловану кар'єру. Печерна система має величезні об'єми відновлювальних спелеоресурсів, особливо мінеральних вод сульфатно-кальцієвого типу з відчутними апробованими бальнеологічними властивостями та газового складу підземного повітря з дослідженим непересічним терапевтичним ефектом. І хоча «Попелюшка» є найбільш визначною з-поміж печер світу за перспективами нарощування довжини (досліджена частина печери понад 90 км, **третє місце в світі серед печер в гіпсах**), вхід до неї нині тимчасово неможливий, після аварійного закриття робочого входу до печери.

Найбільш відомі печери ввійшли до складу туристичних маршрутів і пропонуються як об'єкти екстремального туризму, деякі після відповідного благоустрою можуть вводитися як об'єкти діючих і проєктованих маршрутів. Дієвою охороною печер може бути їх обережне, грамотне облаштування і ощадливе використання для згаданих потреб. Найцінніші печери краю передбачено включити до складу національного природного парку «Вижицький» («Буковина»).

Унікальний спелеологічний музей України розташований в Тернопільській області, в якому печери розташовано у кількох ярусах, а їх лабіринти мають горизонтальну орієнтацію. Дивовижною особливістю печер є постійний температурний режим, який у кожній печері свій. Печери пронизують гіпсові і вапнякові товщі, створюючи складні підземні лабіринти й вертикальні колодязі. Печери мають, переважно, гіпсове походження та належать до найдовших у світі. Зазвичай вони розташовані на глибині 10-60 м у товщі

карстових порід. Понад 15 печер Тернопільщини мають наукову, оздоровчу та пізнавальну цінність. Серед них печери: **«Оптимістична» (214 км, посідає за довжиною 2-е місце в світі)**, **«Озерна» (121 км, 10-те місце в світі)**, «Млинки» (28 км), «Кришталева» (23 км), «Славка» (9,1 км), «Вертеба» (7,8 км), «Угринь» (2,1 км), «Ювійлена» (1,5 км), «Олексинська» (1,2 км), «Тимкова скеля» (1,18 км), «Джуринська» (1,3 км).

Печера Кришталева (Кривченська) розташована біля с. Кривче Борщівського району. Вона одна із найбільш вивчених в області, її галереї електрифіковані і обладнані для відвідування туристами. «Кришталева» практично суха і для подорожей по ній не потрібний гідрокостюм чи спеціальне спорядження. До того ж печера є легкою для проходження і добре вивчена. Загальна протяжність розвіданих ходів становить 22 км, а електрифікований туристичний маршрут - 2800 метрів. За незвичайну красу Кришталеву називають підземною перлиною Поділля.

Оптимістична. Занесена до Книги рекордів Гіннеса, як найдовша печера Європи (понад 200 км), найдовша серед гіпсових печер світу і друга печера світу за загальною довжиною печерних ходів, поступаючись лише печерній системі Флінт-Мамонтова у США. Печера Оптимістична знаходиться у мальовничому куточку Тернопілля, у межиріччі Дністра та Збруча, недалеко від села Королівка Борщівського району. Відкрита вона у 1966 році львівськими спелеологами і сьогодні інтенсивно досліджується. Кожна експедиція додає до карти печери по 100 м, а інколи по 1,5 км та більше. Зараз «Оптимістична» складається з 10 районів, які відрізняються один від одного морфологією ходів, кольором та структурою гіпсу, кількістю кристалів, їх розмірами, формою, відтінком. Райони відносно ізольовані, з'єднуються між собою одним або двома ходами. У галереї «Циклоп», був обладнаний перший в історії печери підземний базовий табір. Для багатоденних подорожей під землею підземні табори забезпечуються запасом продуктів, примусами, є всі умови для ночівлі та приготування гарячої їжі. Досвідчені спелеологи, які більшу частину життя присвятили дослідженню «Оптимістичної», подбають про безпеку подорожі, необхідні умови відпочинку, зроблять подорож цікавою, такою, що запам'ятається на все життя.

Печера Озерна є не менш відомою, ніж печера Оптимістична. Знаходиться вона за декілька кілометрів на північ від Оптимістичної, біля села Стрільківці Борщівського району. Вхід до неї - на дні великої карстової лійки глибиною 18 м і площею близько 3 га, загальна довжина порожнин в досліджених межах 116 км. Характерною особливістю Озерної є підземні озера, які займають близько третини її площі. Температура повітря +12 °С. Відносна вологість 60-100%. Усередині печери влаштовано підземний базовий табір. Тут інколи живуть спелеологи більше тижня, відходячи на картографічні роботи в найдальші частини печери. Нині відомо лише 35-40% ходів печери. Озерна є печерою лабіринтового типу у товщі гіпсів (близько 20 м), з багатьма галереями, великими залами та вузькими і непролазними ходами. Спелеоекспедиції, які щороку проводяться у печері, ведуть пошуки нових ходів, які, за твердженням фахівців, **можуть сполучатися з крайніми ходами печери Оптимістичної, адже нанесені на поверхню плани показали, що печери не стикуються із собою всього 600 м.**

Печера "Млинки" розташована неподалік села Залісся, що у Чортківському районі Тернопільської області. Печера відома насамперед не розмірами, а своєю неповторною красою і тим, що це одна з небагатьох печер в Західній Україні, де проводяться регулярні екскурсії. Печера «Млинки» має загальну довжину лабіринту 28 км. Відкрита тернопільськими спелеологами в 1960 році (тоді ще гуртківцями обласної дитячої екскурсійно-туристської станції). З часу відкриття печери гуртківці обласної станції провели сюди п'ять експедицій загальною тривалістю 41 день. За цей час знято план підземних ходів завдовжки близько 13 кілометрів, зібрано колекцію гірських порід, у яких розміщена печера, розроблено туристський екскурсійний маршрут. Для туристів «Млинки» цікаві тим, що тут можна прокласти маршрути як для спелеологів-початківців, так і для спелеологів-професіоналів. Тому в цій печері не раз проводилися всеукраїнські змагання зі спелеотуризму. Окрім цього, печера вважається однією з найкрасивіших печер України

Атлантида — карстова печера біля села Завалля Кам'янець- Подільського району Хмельницької області. Відкрита 1969 року, довжина 2400 м, площа 3120

м2. Єдина в межах Поділля печера з чітко вираженою триповерховою будовою. На перетині галерей першого та другого поверхів є великі зали (заввишки до 12 м). На стінках, склепіннях і підніжжях печери поширені натічні форми гіпсу різного забарвлення. Трапляються волокнисті кристали завдовжки до 1,5 м. Атлантида - печера, що входить до переліку об'єктів спортивних спелеологічних походів, тому для її відвідування необхідні провідники- спелеологи.

Печери Подільсько-Буковинської карстової області мають велике туристське, лікувальне, рекреаційне значення. Поєднання своєрідної природи області з унікальними карстовими формами приваблює багатьох туристів та охочих відпочити не тільки з України, а й з усіх країн світу. При створенні спеціалізованої інфраструктури на території області можливе функціонування туристсько-рекреаційного, лікувально-оздоровчого та краєзнавчо-пізнавального комплексів міжнародного значення.

4. Спелеологічний потенціал штучних порожнин

В сучасних соціально-економічних умовах життя суспільства особливого значення набуває оцінка рекреаційного потенціалу міста, з метою створення зон відпочинку. Для рекреаційних місць характерна контрастність із звичним середовищем проживання людини і поєднання різних природних і культурних чинників. Така контрастність найбільш властива підземним порожнинам та об'єктам, які знаходяться в них. **У багатьох містах світу є свої підземні аналоги: наприклад. Римські, Паризькі і Одеські катакомби; печерні культові комплекси; фортифікаційні споруди, підземні військові об'єкти, які уже не використовуються.** Своєрідне поєднання звичних наземних ландшафтів міста (пейзажних, архітектурних, історико-культурних) із підземними ландшафтами істотно збагачує і покращує рекреаційний потенціал будь-якого міста, урізноманітнює його туристичне використання.

У територіальних рекреаційних системах міста підсистеми природних і штучних печерних комплексів є ядрами їх туристичної атрактивності. З підвищенням рівня урбанізації населення природні та історико-культурні об'єкти відіграють важливу роль у розвитку туристичних центрів. Місця зосередження збережених

пам'яток історії і культури формують туристичні райони, вузловими, фокусними точками яких є туристичні міста. **Для багатьох історичних міст світу характерна тенденція послідовного посилення спелеотуристичних функцій.** Розвиток цих міст як туристичних центрів, пов'язаних із спелеотуризмом має відбуватися за рахунок посилення функціональних систем. Система туристичної атрактивності включає підземні фортифікаційні споруди, культові комплекси. Система обслуговування направлена на якісне і різноманітне задоволення туристичних потреб рекреантів. Система страхування і особистої безпеки туристів особливо важлива у спелеотуристичних походах.

Значні перспективи в створенні нових туристичних об'єктів заповідних міст та реконструкції для існуючих, відкриває методологія спелеологічної реконструкції, яка ґрунтується на розумінні того, що історико-культурні пам'ятки - це не лише окремі споруди або сукупність їх наземного зосередження, а й історичний підземний простір, що створює цілісну картину існування міста від початку заснування до теперішніх часів. На сьогодні єдиним суттєвим способом вивчення цього простору лишаються археологічні розкопки або спелео-археологічні обстеження. Деякі з підземних об'єктів, збудованих протягом минулого століття (зокрема інженерні комунікації, метрополітен тощо), цілком відповідають терміну «підземні архітектурно-історичні споруди».

Картографування знахідок підземель, з'ясування їх максимально точного місцезнаходження виявили **очевидний зв'язок підземних споруд з історичною забудовою наземного Києва.** За деякими винятками усі київські підземелля зустрічаються в межах здавна заселених районів міста, формуючи різні локальні угруповання, які узгоджуються з певними етапами розвитку цих історичних місцевостей. Усі київські печери за своїм походженням є штучними, точніше - антропогенними. **Нині на території Києва відомо понад 300 таких об'єктів.** Усі вони зосереджені в правобережній частині міста і локалізуються в історичних місцевостях, у товщі плато та в схилах київських пагорбів. За функціональною ознакою підземні споруди Києва, як зрештою й антропогенні підземелля в інших регіонах світу, поділяються на житлові, господарські, фортифікаційні, інженерні та культові.

Підземні споруди фортифікаційного призначення можна вважати найчисленнішими у Києві: за архівними джерелами та археологічними матеріалами близько 150 печерних та напівпечерних пам'яток міста були пов'язані з його укріпленням. Група фортифікаційних підземель Старокиївської фортеці, мабуть, найчисленніша на території міста (близько 70 споруд).

Підземелля господарського призначення представлені у Києві переважно льохами різного характеру, що складають значну частку загальної кількості підземель (близько 90) і є невід'ємною частиною середньовічного міського ансамблю. Від сучасних господарських льохів їх відрізняє велика площа приміщень, що в умовах лесової породи відзначається значною довжиною і розгалуженістю підземних проходів.

Печерні монастирі - одна з найцікавіших категорій стародавніх підземних споруд на території Києва. Ці пам'ятки здебільшого представлені досить великими комплексами, що поєднують у собі приміщення різного призначення: житлові (келії та затвірницькі камери), господарські (льохи для зберігання припасів і виробничі приміщення), культові (церкви, каплиці та поховальні катакомби різноманітного характеру). Культові споруди печерних монастирів є найвиразнішими з точки зору архітектури, їх інтер'єри значно складніші, аніж в інших підземеллях міста. В монастирських печерних комплексах зосереджена й більша кількість археологічних артефактів та настінних графіті.

Печерний ансамбль Києво-Печерської лаври, розташований на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та відновленого Свято-Успенського монастиря, складається з двох великих самостійних комплексів - так зв. Ближніх (або Антонієвих) та Дальніх (Феодосієвих) печер у товщі суміжних виступів Печерської височини. Лаврські печери ймовірно є найдавнішими чернечими підземеллями в Придніпров'ї. Найдавнішим печерним комплексом на території Києво-Печерського монастиря вірогідно є Дальні (або Феодосієві) печери. Саме тут близько середини XI ст. розташовувалася літописна «велика печера», в якій мешкали засновники лаври. Втім пізніші реконструкції знищили цей первинний осередок, створивши 300-

метровий лабіринт галерейних та камерних приміщень (церков та поховальних катакомб), на глибині 15-20 м від сучасної поверхні. Варязькі печери не зазнали тотальної реконструкції й зберегли чимало ділянок з первинними інтер'єрами. **На жаль, стародавні нашарування тут були практично повністю знищені пізньосередньовічними шукачами скарбів, про що, зокрема, свідчать написи-графіті початку XVII ст. на стінах.**

На північ від Дальнопечерного комплексу у товщі сусіднього пагорба міститься інший лаврський комплекс - Ближні печери. Комплекс утворено кількома практично паралельними одна одній магістральними галереями, що мають (або мали в давнину) самостійні виходи на поверхню схилу гори й прямують з південного сходу на північний захід. Обмуровані цеглою галереї, звичайно, не зберегли своїх первинних параметрів, втім у цих стінах розташовано понад 150 камер-крипт та ніш-локул із чернецькими похованнями XII-XVII ст., а також - приміщення трьох підземних церков із пізньосередньовічними інтер'єрами.

Маловивченими і нечисленними на території Києва також є **катакомбні могильники стародавнього населення**. Нині відомо принаймні два могильники з підземними склепами і підбоями VIII-IX ст., один з яких розташовувався в районі сучасного перетину вулиць Прорізної та Пушкінської. Не менш цікавим і також абсолютно невивченим різновидом культових підземель є залишки підземних церков у підвалинах деяких великих наземних православних храмів Києва. Ці споруди імітували визначні християнські святині Єрусалима - печерні храми Різдва Христового, Гроба Господнього тощо.

Певна частина київських печер безсумнівно заслуговує на музеєфікацію. В першу чергу це стосується комплексів печерних монастирів як найцікавіших в історичному та архітектурному відношенні пам'яток. Деякі фортифікаційні та господарські підземні споруди також мають велике значення, і не лише як зразки певних історичних традицій в містобудуванні: великим та розгалуженим підземеллям, між іншим, притаманна надзвичайна атрактивність, а тому їх використання в якості екскурсійних об'єктів безумовно сприятиме подальшому

розвитку міста як туристичного центру. Нині, на території Києва, крім лаврських печер музеєфіковано або принаймні розпочато такі роботи стосовно одразу **декількох комплексів підземних споруд**: печерні монастирі - Звіринський (Звіринецький) та Гнілецький; фортифікаційні споруди - мінна галерея під редутом Андріївського бастиону; господарські льохи - на Верхній території Києво- Печерського монастиря.

До спелеологічних об'єктів відносяться також занедбані каменоломні, шахти, солерудники, водогони, колодязі, підземні ходи, недіючі військові споруди, що є предметом вивчення спелестології – науки про штучні підземні споруди. Стародавні каменоломні з часом стали своєрідними пам'ятками історії і культури, своєрідними природно-географічними визначними об'єктами. Мабуть найбільш відомі в Україні підземні каменоломні на Чорноморському узбережжі - в Одеській області і Криму. Найчастіше їх називають катакомбами, хоча в археології так називають певний тип захоронень. З давніх-давен, в Причорномор'ї добували камінь закритим способом, який властивий для всіх грецьких колоній. За минулі століття утворились підземні лабіринти у сотні кілометрів ходів.

Одеські катакомби є найдовшим в світі комплексом штучних печер. Загальна довжина їх до **2500 км**, із яких біля 1400 км знаходиться під містом. Довжина катакомб Риму до **900 км**, Парижських - **300 км**. Одеські катакомби це безліч з'єднаних між собою та ізольованих каменоломень. Також в систему катакомб входять порожнини природного походження — карстові печери, геологорозвідувальні та будівельні шурфи, підвали, бункери, дренажні тунелі, зливові колектори та інші підземні порожнини. Одеська біднота облюбувала для свого підземного місця проживання печери Куяльницького і Хаджибейського лиману. Печерне місто в районі Хаджибейського лиману існувало тут ще в 20-ті роки минулого століття. Збереглися фотографії тих часів, де видно побут печер-катакомб. В катакомбах приміського села Нерубайського знаходиться Музей партизанської слави, що відображає історію героїчної 73-денної оборони Одеси і партизанської боротьби в 1941-1944 рр. Протяжність підземного маршруту по Музею партизанської слави 300-400 м. екскурсія - 60 хвилин.

Ще одні із «наймолодших» підземних споруд військового призначення, які здатні зацікавити спелеологів при умові, що ці об'єкти не використовуються за призначенням і сьогодні – це штучні печери Великої Вітчизняної війни. **Гітлерівська ставка Вервольф**, яка знаходиться неподалік від Вінниці хоча і відкрита для огляду, але свої таємниці ще міцно ховає. Ставка призначалася для командування військовими діями на Східному фронті. Це був не єдиний командний пункт Гітлера. Але саме в ньому фюрер під час Другої Світової війни знаходився найчастіше і найдовше, коли перебував за межами Німеччини. **Після створення ставки, всі військовополонені, які були задіяні на будівництві були розстріляні, а літак з німецькими інженерами та найманими працівниками, які поверталися в Німеччину несподівано вибухнув у повітрі.** Після підризу «Вервольфу» у 1944 році гітлерівцями на поверхні збереглися лише елементи трьох підірваних залізобетонних конструкцій. Спеціальна комісія за особистим наказом Сталіна проводила вивчення підземель гітлерівської ставки і прийшла до висновку, що проникнути в бункер неможливо. Пізніше робились спроби досліджень цього об'єкту, але безрезультатно. Тим часом, підземні споруди - ще й вельми цікавий екскурсійно-туристичний об'єкт. Наприклад, у Франції, форти знаменитої «Лінії Мажіно» і берегові батареї «Атлантичного валу» давно включені в туристичні маршрути.

Серед інших цікавих спелеотуристичних маршрутів варто зазначити так звані «пошуки кладів». Про кладви згадується в давніх хроніках, їх існування підтверджують легенди і перекази, які добре пам'ятають місцеві жителі, але знайти їх до цих пір так і не вдається, не зважаючи навіть на те, що у більшості з них є чітко визначене місце захоронення. Одним із таких кладів є **скарби Ієремія Вишневецького**, українського магната, який у XVII ст. побудував у Лубнах свій палац-фортецю, уславлений своєю небаченою розкішшю. Коли у 1648 році повсталі козаки на чолі з полковником Максимом Кривоносом, взяли в облогу княжий замок, Вишневецький вимушений був втікати в Польщу. Всі свої багатства він сховав у підземних тайниках в лубенському палаці. Через кілька років князь, у віці 39 років, несподівано для всіх помер, забравши з собою в могилу таємницю захованих скарбів. Збереглися

свідчення очевидців, які у ХІХ ст. у місцевості, де колись стояв замок Вишневецького бачили у провалах землі підземні ходи і тунелі, які тяглися на багато метрів вглиб. При будівельних роботах і у деяких підвалах городян виявляли підземні муровані коридори, які залягали на глибині від 3 до 7 метрів, утворювали лабіринт з численними відгалуженням, які закінчувалися або обвалами або закритими масивними дверима. До пошуків кладу вишневецького поверталися ще кілька разів, але це були ентузіасти-одиначки, які результатів як і організовані групи не отримали. За деякими легендами на скарбах роду Вишневецьких, як і на самому князеві лежить прокляття і цей клад так ніколи й не буде знайдений.

Немало легендарних місцезнаходжень **приписують кладові гетьмана Івана Мазепи**. Крім Батурина таким місцем може бути переправа біля придніпровського села Мішурин Ріг, де Мазепа залишив частину своїх скарбів, і Києво-Печерська Лавра, і село Мазепинці поблизу Білої Церкви.

Різновидом спелеоархеологічних турів є подорожі до печерних міст Криму. Особливе місце займає група городищ, які ланцюгом простягаються вздовж гребеня Внутрішньої гряди від середньої течії річки Альми до гирла річки Чорної. Примітна їх особливість: природна неприступність і наявність штучних печер, вирубаних в обривистих схилах плато, які й дали назву цій групі пам'яток – «печерні міста». Існують різні думки щодо військового призначення печерних міст і часу їх виникнення. Дослідники, які займалися цими питаннями прийшли до наступних висновків: справжніми фортецями зі значними гарнізонами, які здатні захищати гірські долини виявились лише Мангуп, Ескі-Кермен і Чуфут-Кале. На їх укріпленій території могли знаходитись військові контингенти достатні для вирішення завдань оборони околиць. Інші пункти або взагалі не мали фортифікації, або ж за своїми розмірами могли бути лише укріпленими сховищами і замками, які давали притулок жителям околиць. Зведені у VI ст. як візантійські фортеці печерні міста Мангуп, Ескі-Кермен і Чуфут-Кале мають всі характерні загальні для ранньовізантійської фортифікації риси: використання різноманітних технічних прийомів; планувальних заходів залежно від умов місцевості і будівельних ресурсів, але головне це максимальне

використання оборонних можливостей, створених природою. Фортеці розташовуються на близькій відстані: між Мангупом і Ескі-Керменом всього 5 км, а третя, на плато Чуфут-Кале, віддалена від них на 18 км на північний схід, що має зручні переваги серед інших спелеоархеологічних турів.

5. Використання печер як екскурсійних об'єктів в спелеотуристичних регіонах світу

Оцінюючи спелеоресурсний потенціал різних регіонів світу, важливо враховувати різні підходи до визначення атрактивності спелеологічних об'єктів, культурно-історичні і соціально-економічні передумови організації рекреаційної діяльності в різних суспільних групах туристів, сукупність природних і штучних спелеоресурсів на даній території, сучасні тенденції розвитку спелеологічного туризму в світі. Просторове розміщення рекреаційних спелеоресурсів таких великих за територією держав як США і Китай, наприклад, характеризуються докорінно різними моделями територіальних рекреаційних систем, що склалися історично. Тому порівнювати спелеологічні регіони за кількісними показниками (довжина, глибина печер), сукупністю рекреаційних установ на даних територіях чи іншими критеріями, на думку автора, недоцільно.

Кожен із спелеолорегіонів світу володіє неповторними рекреаційними умовами, що забезпечують задоволення рекреаційних потреб спелеотуристів. Найбільші за територією і оздобленням печерні рукотворні комплекси Китаю цікавлять прихильників культурно-пізнавального спелеотуризму; печери США, що відомі своїм недоторканим природним станом, можна розглядати як особливу форму екотуризму. Печери Європейського континенту використовуються уже декілька тисячоліть як лікувально-оздоровчі комплекси. Таким чином, кожен турист обирає ті спелеорегіони і види спелеотурів, що найбільше відповідають його рекреаційним потребам. У світовій практиці за умовами відвідування **печери розділяють на спортивні (їх огляд вимагає спеціального спорядження) і обладнані для екскурсій** (пішохідні доріжки, сходи, оглядові майданчики, електрифіковані).

Постойнська печера – система карстових печер довжиною 20570 м на плато Крас, знаходиться поблизу міста Постойна. Це найпротяжніша система печер в Словенії, і одне із найбільш відвідуваних туристами місць в цій країні. В 1819 році печера була відкрита для загального огляду і тут проводилися екскурсії з офіційним туристичним гідом. Електричне освітлення печери було проведене в 1884 році, навіть раніше, ніж в Люблені, столиці країни. В 1872 році була прокладена перша в світі печерна залізна дорога, вагонетки якої спочатку штовхались гідами, а на початку 20 століття був установлений газовий локомотив. Після 1945 року локомотив був замінений на електричний. 5,3 км печери відкрито для відвідування, це найбільша протяжність відкритого для туристичного відвідування печерного простору в світі. В печері цілий рік підтримується температура біля 10 градусів, тому влітку із собою бажано мати теплий светр чи куртку.

Найбільш відома і облаштована для екскурсантів в Пермській області Росії **Кунгурська льодова печера** в пермських гіпсах. Загальна довжина її підземних ходів і гrotів 5600 м. Відвідувачам демонструють освітлені електрикою 1300 м. Щорічно печеру відвідують до 300 тисяч чоловік. В гrotі Дружба Народів знаходиться озеро Велике, що має площу 1300 м² і глибину до 3 м. По ньому здійснюють подорожі на човні. Огляд печер продовжується біля 1,5 годин. Про печеру знято декілька фільмів.

Із штучних порожнин Грузії найбільш популярне **печерне місто Вардзіс**, яке відкрито для відвідувачів ще з 1936 р. В 13-поверховому скельному монастирі нараховується біля 450 печер, висічених в неогенових вулканічних туфах. Це скельні будинки, оборонні печери, зрошувальний канал, водопровід, прокладений в тунелі, а також ходи довжиною 227 м і 70 м. На стінах печер є фрески XV століття. В підземному місті зроблені доріжки, перила та інші пристосування. Освітлення природне та електричне. Поблизу, на березі р. Кура, розташовані туристична база, музей-заповідник і готель.

Невичерпний спелеотуристичний потенціал мають такі спелеооб'єкти, як Римські і Паризькі катакомби. Катакомби Риму – мережа античних

катакомб, що використовувалися як місця поховань, здебільшого в період раннього християнства. Всього в Римі налічують понад 60 різних катакомб (150-170 км завдовжки, близько 750 000 поховань), більшість з яких розташовані під землею уздовж Аппієвої дороги. Ці катакомби являють собою систему підземних ходів з туфу, часто утворюють лабіринти. У їх стінах для поховань зроблені прямокутні ніші різної величини (головним чином для одного померлого, іноді для двох, і рідко - для декількох тіл). На сьогоднішній день майже всі ніші відкриті і порожні, однак збереглися і до цих пір закриті.

Іншим прикладом спелеологічного туру є екскурсія по Паризьким катакомбах. Це прогулянка на двадцятиметровій глибині по підземних галереях, утворених ще за римських часів. В 1785 р. при закритті кладовища Невинних в центрі Парижу, величезна кількість останків похованих там людей була перенесена в закинуті каменоломні. В наступні роки каменярі постійно розширювались і поповнювались новими останками, які звозили сюди з різних кладовищ. **Загальна протяжність каменоломень за різними даними - від 187 до 300 кілометрів, а кількість похованих тут наближається до шести мільйонів.** Сьогодні частина підземних тунелів і печер використовується для вирощування печериць та як складські приміщення. Вхід у знамениті Паризькі катакомби знаходиться поблизу станції метро Данфер-Роіро в невеликому павільйоні.

Печерне місто Петра

Давнє місто знаходиться в гірській пустелі, в нижній частині великого уступу, яким підвищені пластові рівнини і плоскогір'я круто обриваються на захід в сторону Мертвого моря. Сьогодні це частина світової культурної спадщини, яка розташовується у вузькій котловині, затиснутою пустельними зруйнованими горами. На шляху до центру античного міста, можна ознайомитися із вирубаним у скалі театром, монастирем, давніми склепами. Піднявшись на узвишся, турист побачить вирубані у скальному моноліті обеліски, сакральні місця і давні житла. Петра - це не лише античне скельне місто, але й особливий, прекрасний ландшафт, в якому це місто вирубане.

Печера Шон Доонг - найбільша печера в світі, що знаходиться в Центральному В'єтнамі в провінції Кіанг Бінь, на території національного парку Фонгна-Кебанг. У 1998 р. вона була внесена до списку ЮНЕСКО природних об'єктів світової спадщини людства. У квітні 2009 р. британська експедиція під керівництвом Говарда Лімбірта досліджувала печеру і зробила висновки про те, що вона є найбільшою у світі. Довжина печери більше 5 км. Висота в деяких місцях сягає 200 м, ширина 150 м, тобто в ній міг би поміститися середньоєвропейський хмарочос. Виміри проводилися лазерними далекомірами. Печера поки не готова до відвідування звичайними туристами, тому що ніяк не обладнана. Вхід до печери досить широкий - 10 м у висоту і 30 м в ширину. Через нього йде сильний потік повітря. У печері завжди стоїть шум від підземної річки, яка продовжує свою роботу з вимивання породи вже мільйони років.

Китайський уряд незмінно приділяє належну увагу охороні **комплексу печерних храмів Могао** – цієї культурної скарбниці Китаю. Нині все більша кількість туристів відвідує ці печери. З метою охорони цих культурних пам'яток китайський уряд створив Центр експонатів дуньхуанського мистецтва. Центр розташований біля підніжжя гір Саньвейшань поруч з печерами Могао. Там створені макети справжніх печер, які відкриті для туристів. Останніми роками китайський уряд вклав кошти на суму в 200 млн. юанів у будівництво «Цифрової панорами печерного храмового комплексу Могаоку». Увійшовши до цих віртуальних печер, відвідувачі немов опиняються в справжній атмосфері пам'ятки і можуть побачити її споруди, кольорові скульптури і настінні розписи. На думку фахівців, будівництво макетів печер сприятиме збереженню цього унікального комплексу, а також систематизації і каталогізації культурного багатства Дуньхуана, завдяки чому твори мистецтва і сама культура Дуньхуана продовжать своє життя.

Африканські туристичні фірми пропонують поїздки в печери, як екзотичний відпочинок. Неподалік м. Джероба збереглося багато печер. Туристам пропонують пожити в печерах разом із аборигенами, займаючись мисливством, випасаючи кіз і овець, збираючи врожай ячменю і чечевиці. Є можливість взяти участь в обрядових святах місцевих племен. **Доісторичні**

печери Канго є одними із найбільш відомих в Південній Африці і входять у десятку найчастіше відвідуваних місць в ПАР. Вони знамениті своїм «Органним залом» та величезними гротами. На відвідувачів справляє незабутнє враження скупчення сталактитів вздовж стін у вигляді органу та музикальний супровід і світлові ефекти під час екскурсії. Крім того в печері зберігся один із найдавніших у світі кам'яних водоспадів та один з найвищих сталактитів (найвищим в світі вважається сталактит, знайдений у печері Лас-Вільяс, Куба висотою 63 метри). В печері Канго пропонується екскурсія в ближні печери і спелеологічний тур в дальні печери.

Печера Мамонтова знаходиться в штаті Кентуккі на березі річки Грін-Рівер. Відкриття її відбулося в 1890 році місцевим мисливцем Хутчінсом, який дослідив великий грот при вході і кілька підземних галерей з покладами селітри. Протяжність розвіданих ходів Мамонтової печери дозволяє віднести її до найдовших печерних систем у світі. Біля входу у печеру був збудований готель для туристів і організовані платні екскурсії у печеру. У 1895 році новий виток у рекреаційному освоєнні Мамонтової печери призвів до істотного зростання кількості екскурсантів. Під землею була прокладена залізна колія, влаштоване освітлення, яке прикрашало найбільш мальовничі куточки печери. На сьогодні це найбільш відвідуваний спелеологічний природний об'єкт в світі – тут створено національний парк, який щороку відвідує до двох мільйонів туристів.

В Бразилії приблизно 2800 зареєстрованих печер, хоча Бразильське товариство печерного туризму й визнає, що їх число значно вище. 53 із них визнані як туристичні об'єкти, а гірський ланцюг Сьєра да Капівара включений ЮНЕСКО в перелік всесвітньої культурної і природної спадщини, оскільки має найбільше число печер із наскельними малюнками. В національному парку Голубих гір в муніципалітеті Барра ду Грасас (штат Мату Гросу) існує **Печера маленьких ніг**, по всій поверхні якої чітко прослідковуються шестипалі відбитки. Спеціальні тури по печерах знайомлять з унікальною атмосферою підземних порожнин Бразилії (формування печер, тваринний світ, легенди). В деяких печерах є озера, в яких пропонують підводні занурення.

Куева-де-лас-Манос (печера рук) - печера на півдні Аргентини в провінції Санта-Крус, в долині річки Пінтурас у 163 км на південь від міста Періто-Морено. Печера відома через археологічні і палеонтологічні знахідки, зроблені в ній, перш за все — настінні малюнки, серед яких зображення людських рук, найстаріші з яких датуються дев'ятим тисячоліттям до н.е.

Свої загадкові печери є в Австралії. Серед них **Дженоланські печери** - знамениті вапнякові печери в Дженолані. Ці печери розташовані в Голубих горах на східному гребені гірського ланцюга, що слугує водорозділом між річками Рибна і Кокс. Печери були відкриті в 1841 році біглим каторжником і одразу привернули увагу своєю красою. В 1866 році Дженоланські печери були оголошені громадською цінністю і почали вивчатися науковцями. Виявилось, що печери створені річками Кокс і Рибна, які промили у вапнякових товщах безліч підземних каналів і таким чином утворили систему світлих і темних підземних порожнин, які простягаються під землею на багато кілометрів. Світлі печери мають природні проломи і отвори у скелях, крізь які проникає сонце, створюючи неповторну гру світла і тіні. В стінах цих світлих печер є численні ходи, менші печери і гроти, що розташовуються у декілька поверхів. Найбільш відомі серед темних печер, в які ніколи не проникає сонячне світло - Річкова, Імператорська та Склепінчаста. Всі вони мають доволі розгалужену сітку підземних залів із стінами надзвичайної білизни.

Підводна печера Косквір була відкрита в 1985 році поблизу Марселя. На глибині 33 метри глибоководний нирець Анрі Косквір помітив вузьку щілину у скелі, що була входом у довгий похилий тунель довжиною близько 150 метрів. Тунель переходив у напівкруглу печеру, заповнену повітрям, яка у висоту досягала до 20 метрів. Під час своїх наступних візитів, на стінах печери Косквір разом із друзями знайшов зображення відбитків рук, тварин, піктографії і петрогліфи. Печера набула популярності серед нирців-любителів, але після кількох трагічних випадків вхід у печеру замурували.

У 1991 році була організована наукова експедиція до підводної печери Косквіра, яка відмітила **наявність в ній джерела радіоактивного**

випромінювання. Причому випромінювання було не постійним, а продовжувалося протягом трьох днів, після чого наступала дводенна перерва. Дослідження проводили під час перерви, щоб запобігти опроміненню. Учені задокументували тисячі відбитків рук і зображень тварин на стінах печери. Радіовуглецевий аналіз показав, що відбиткам рук 27000 років і це найдавніші на сьогодні наскельні зображення. Крім того на стінах печери були зображення тварин (коні, серни, бізони, олені), зроблені фарбами і безпосередньо вирізані, вік яких приблизно 19000 років. Привернули увагу також малюнки дивних істот, схожих на медуз та вирізані зображення жителів полярних широт, пінгвінів і гагарок. Як вважають учені, тисячі відбитків рук були залишені на м'якій в той час поверхні печери, яка пізніше скам'яніла. Оскільки давні художники користувалися мінеральними фарбами, їх твори дійшли до наших часів в такому гарному вигляді. Таким чином, не залишає сумнівів той факт, що печера Косквіра є унікальною пам'яткою наскельного живопису епохи пізнього палеоліту.

В 2000 році французька Академія наук організувала чергову експедицію в печеру. На одній із ділянок кам'яної скали, де були відсутні будь-які зображення, **під сантиметровою товщею каменю було виявлено зображення людського обличчя з очима, які були джерелом радіоактивного випромінювання.** Обличчя мало риси сучасної людини, що докорінно відрізняється від існуючих уявлень про палеолітичну людину. Дослідження печери продовжується і в наш час, але доступ в неї для журналістів та шукачів пригод заборонений французькою владою.

Використана література:

Шевченко Н.О. Індустрія туризму: спелеологічний туризм: навч. посіб. Київ: НАКККіМ. 2016. 284 с.

Відеоматеріал до лекції

Спелеотуризм: описание, виды, снаряжение, фото, видео, правила безопасности.

URL: <https://zclub-caspian.ru/turizm-stati/speleoturizm-opisanievidysnaryazheniefotovideopravila-bezopasnosti/.html> (дата звернення 24.04.2020)

Практичне заняття 8 Спелеотуристичний потенціал природних і штучних порожнин

Мета: ознайомитися з особливостями використання природних і штучних порожнин як екскурсійних об'єктів в спелеотуристичних регіонах світу.

Завдання 1. Вивчити особливості використання підсистем природних і штучних порожнин світу як туристичних об'єктів.

Завдання 2. Запропонувати напрями вдосконалення туристичної атрактивності однієї з природних та штучних порожнин світу (на вибір студента)

При підготовці до заняття необхідно самостійно підібрати матеріал і розібратися в таких питаннях:

1. Специфіка спелеологічного туризму
2. Комплексне вивчення карсту і спеціальні спелеологічні дослідження в Україні.
3. Національне спелеологічне товариство США.
4. Біоспелеологічні експедиції М. Сіфра.
5. Облаштування печерних комплексів для екскурсійного освоєння в різних регіонах світу
6. Спелеотуристичні маршрути в катакомбах світу.
7. Подорожі до печерних міст як різновид спелео-археологічних турів.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягає специфіка спелеотуризму порівняно з іншими видами туризму?
2. Які особливості туристичного освоєння печер Криму і Поділля?
3. Як впливає антропогенний карст на формування нових спелеотуристичних маршрутів?
4. Який напрямок спелеотуризму був закладений у 60–70 рр. ХХ ст.?
5. Яка структура Національного спелеологічного товариства США?
6. Які військові споруди часів Великої Вітчизняної війни і післявоєнних років представляють інтерес для любителів екстремального підземного туризму?
7. В чому проявляється позитивний вплив розвитку спелеотуризму на збереження спелеоресурсів?

Література:

1. Шевченко Н.О. Індустрія туризму: спелеологічний туризм: навч. посіб. Київ: НАКККіМ. 2016. 284 с.
2. Байтеряков О. З. Теоретичні питання вивчення ресурсної бази регіональних спелеотуристичних систем. Туристично-краєзнавчі дослідження. К., 1992. Вип. 2. С. 82–98.
3. Баранов С. М. Колумбы шестого океана. Челябинск : Южный-Урал, 1987. 192 с.
4. Буковина туристична : туристичний путівник. К. : Азбука 2005. 215 с. (Серія «Україна запрошує»).
5. Вахрушев Б. О. Узагальнення світового досвіду щодо створення і функціонування карстово-спелеологічних національних парків. Стратегічні пріоритети. № 1 (6), 2008. С. 131–137. URL: <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/6/18.pdf>
6. Герцен А. Г., Махнеева О.А. Пещерные города Крыма : путеводитель. Севастополь : Библиотека, 2006. 192 с.
7. Дублянский В. Н. Занимательная спелеология. Челябинск : Урал LTD, 2000. 527 с.
8. Дублянский В. Н. История украинской спелеологии: монография. Пермь – Симферополь ; Пермь, 2005. 111 с. URL: http://lib100.com/book/other/ukrainian_saving/Дублянский%20В.Н., %20История%20Украинской%20спелеологии.pdf
9. Дублянский В. Н. Климчук А.Б., Киселев В. Э. Спелеология в Северной Америке. Пещеры. Пермь, 1986. С. 113–119.
10. Закарпаття – сплануй і подорожуй : туристичний путівник. Ужгород : Ліра, 2003. 120 с.
11. Климчук О. Б. Актуальні напрямки карстолого-спелеологічних досліджень і завдання їх розвитку в Україні. Спелеогія і карстологія. № 1. Симферополь. 2008. С. 7–17. URL: http://www.institute.speleoukraine.net/docsuisk/Klimchouk_2008_Speleology_SK-1_p7-17.pdf
12. Климчук А. Б. Карст и природные полости; в кн. : Экологическая геология Украины (под ред. В. М. Шестопалова). К. : Наук. думка, 2009. Український інститут спелеології і карстології. URL: <http://www.institute.speleoukraine.net/karst-and-caves/ukrainian-karst>
13. Климчук А. Б., Дублянский В.Н. Пещеры мира как объект туризма. Пещеры. Пермь, 2003. С. 288–292.
14. Климчук А. Б. Состояние и тенденции спелеологии в начале XXI века: становление и роль теории спелеогенеза. Геологічний журнал. 2008. № 3. С. 65–71.

15. Коржик В. П. Підземна Буковина : путівник. Чернівці : Зелена Буковина, 2004. 20 с.
16. Лебединский В. И., Кириченко Л. П. Крым – музей под открытым небом. Симферополь : Сонат, 2002. 184 с.
17. Радзієвський В. О. Подорож у підземну казку : путівник по карстових печерах Тернопільщини. Л. : Каменяр, 1984. 56 с.
18. Сифр М. В безднах земли: пер. с фр. М. : Прогресс, 1982. 235 с.
19. Трофимова Е. В. Путешествие по карстовым пещерам Франции. Природа. 2006. № 1. С. 25–33.
20. Уфимцев Г. Ф. Петра. Природа РАН. 2008. № 11. С. 53–54.

Практичне заняття 9

Підземні архітектурно-історичні споруди Києва: фортифікаційні, культові, археологічні споруди

Мета: ознайомитися з формами підземних архітектурно-історичних споруд Києва.

Завдання:

1. Вивчити особливості підземних архітектурно-історичних споруд Києва на прикладі фортифікаційних та культових споруд.
2. Запропонувати програму дозвіллевих заходів, пов'язаних з використанням штучних порожнин міста, і напрями вдосконалення їх туристичної атрактивності.

При підготовці до заняття необхідно самостійно підібрати матеріал і розібратися в таких питаннях:

1. Оцінка спелеорекреаційного потенціалу міста з метою створення зон відпочинку.
2. Пізнавальні якості штучних підземних споруд.
3. Методологія реконструкції історичного підземного простору з використанням спелестологічних об'єктів.
4. Печерні монастирі як категорія спелео-археологічних споруд.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягає тенденція послідовного посилення спелеотуристичних функцій міста?

2. Які етапи вивчення печерних старожитностей призвели до становлення спелеоархеології?
3. Як поділяються підземні споруди міст за функціональною ознакою?
4. Назвіть особливості спелестології як одного із напрямів спелеологічного туризму.
5. Які військові споруди часів Великої Вітчизняної війни і післявоєнних років представляють інтерес для любителів екстремального підземного туризму?
6. Чому подорожі по печерних містах Криму називають різновидом спелео-археологічних турів?

Література:

1. Шевченко Н.О. Індустрія туризму: спелеологічний туризм: навч. посіб. Київ: НАКККіМ. 2016. 284 с.
2. Бобровський Т. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини ХІХ ст. (спелеоархеологічний нарис). Київ АртЕк. 2007. 176 с.
3. Брилінг І.А. Об устойчивости Ближних пещер Киево-Печерского заповедника. Инж. геология. 1990. № 4. С.51-57.
4. Бурлешин М., Супруненко Ю. Подземный мир. Тайны. Легенды. Сенсационные открытия: Энциклопедия. Москва: Гелиос, 2007. 400 с.
5. Воронцова О.А. Лаврські печери: Путівник. К.: Амадей, 2000. 144 с.
6. Довідкове видання. 500 чарівних куточків України, які варто відвідати / [укладачі Лагунова Т.І., Кашуба Ю.В.] Х.: Книжковий клуб. 2007. 415 с.
7. Кепін Д. Музей мисливців на мамутів. Вісник УТОПШ. 2001. № 1. С.89-91.
8. Туристичні об'єкти України / [Лабскір В.М., Любієв О.П., Юшко О.В., Курило С.І., Копієвська Л.А.] за заг. ред.. В.М. Лабскіра]. Харків: НТУ «ХПШ», 2002. 176 с.